

“KLÆDT I NATIONENS STÆNDERDRAGT”:

Nations-, religions- og standsbevidsthed som betydningsbærende elementer i borgerdragten i 15-1600-tallets Danmark

ARBEJDSPAPIR EFTER FOREDRAG HOLDT PÅ DRAGTPULJENS ÅRSMØDE VARDE MUSEUM, 14. MARTS 2011.

Camilla Luise Dahl

Da Sveriges konge Gustav III i 1778 ved kongelig lov indførte den "nationella dräkten" opfattedes det som det første nordiske forsøg på at sammenkoble nationalfølelse og dragt. Formålet var dog ikke fortrinsvis at pleje nogen "fædrelandsfølelse" i nationalistisk forstand, men en økonomisk tanke, der skulle begrænse udenlandsk import og forbedre handelsbalancen hvilken man afkrævede nationen skulle føle et særligt nationalt ansvar overfor. I baggrunden lurede naturligvis også den spirende nationalromantik og dens romantiske syn på national selvfølelse og en dragt, der udtrykte denne nye selvbevidsthed.

Herhjemme tog man imod nyheden om den svenske dragt med stor begejstring og de i de følgende 50 år diskuterede man ivrigt om man kunne opfinde noget lignende herhjemme, en ægte dansk dragt der i en skøn enhed understregede danskhed og nationalfølelse og ikke kostede staten penge. Blicher foreslog allerede i 1816 indførelse af en bestemt slags fårehold, så man kunne få mere uld. Han skriver: "... staa mig bi af al magt, til vi engang, iførte dansk nationaldragt af dansk uld kunne undvære fremmede landes produkter".

I 1839, da bønderne have fået et lille ord at skulle have sagt, og statsbankerotten havde sat sine spor, fremsatte han igen sin kongstanke om en "Nationaldragt". I 1839 formulerede han unde overskriften "Om dansk folkedragt nok engang": "Hvad om der gives Klæder, der i god og rigtig Mening skabe Folk, eller skabe et Folk? eller danner det til Lighed, Enighed og Folkelighed – og dertil er Nationaldragt et kraftigt middel." Og med understregning af den romantiske holdning til ideen: "Landsmændinder og I som ønske at vorde. Kunde I ikke opfinde en dansk Klædning, i hvilken I alligevel kunde behage Manden Kjæresten? – Spanierinden har sin mantila. – Kunde der ikke udtænkes en dansk Kaabe, eller noget som helst Andet – kun ikke laant, ikke efterabet Klædemon, i hvilket I hedeligt og hjemligt opstige som Lysalfer paa Bjergets Tinde?"

Der er almindeligvis enighed om at sammenfletningen af national identitet, landets økonomi og klædedragt opstod i kølvandet på nationalromantikken. Spørgsmålet er om tanken om en nationaldragt virkelig opstod så sent, eller om det blot var gammel vin på nye flasker.

DRAGTFORSKNINGEN OG DEN NATIONALE DRAGT

Indenfor den nyere dragtforskning har man gjort op med den tidligere forestilling om at klædedragten i ældre tider ikke i synderlig grad var præget af regional eller national særegenart.

Erna Lorenzen der beskæftigede sig med Århusområdet ca. 1675-1850 fandt at der ikke var nogen udpræget egenspræget dragt i den tidligste del af materialet og måtte konkludere at der ikke kunne spores en egentlig regional dragtform i de ældste tider i Århusområdet. Men det komparative materiale fra før 1700 viser at det ikke forholder sig så enkelt. Slutningen var korrekt ud fra det gennemgåede materiale, men da det undersøgte materiale netop det ikke indeholdt borgerskifter før 1680 og bønderskifter før for begyndelsen af 1700-tallet, giver det muligvis ikke hele billedet. Vi kan således spørge om det er muligt at slutte om denne tendens var resultatet af et brud med en tidligere tradition eller fortsættelsen af en. Lorenzens materiale startede i en periode hvor regional egenart i dragten var på retur til fordel for optag af modepræget dragt, men det var ikke en fortsættelse af tendenser der havde været der tidligere, det var derimod en forandring fra en stærkt regionalt præget dragt. Herom mere senere.

National og regional dragtskik kan således ikke entydigt inddeles i en "dragten før- og efter industrialiseringen"-kategori, hvor en ikke-regional dragtform afløstes af en regional. I stedet viser materialet at perioden før 1700 havde forskellige tendenser, hvor en regional/national dragtform afløstes af modedragtsdyrkelse for senere igen at vende sig mod det regionale/nationale.

Bjarne Stoklund peger på i Tingenes kulturhistorie, at regional dragt især brugtes af de som havde et behov for at synliggøre en særlig position eller status. Han gør derved opgør med tanken om at reliktområder.

Med denne tanke kan vi måske genvisitere kildematerialet og undersøge om tendensen i 1680erne var et kontinuum af en langvarig dragtskik (altså hvor ingen regional/national dragt anvendtes) eller om det snarere var en opbrudstid, der brød med da allerede eksisterende tradition for regionale og nationale dragtmarkører.

Jeg vil i det følgende kigge nærmere på reformationens rolle i antagelsen af bestemte dragtformer og dens forkæmperes forsøg på at påvirke dragtskikken i Danmark-Norge i perioden efter.

BORGERLIG SELVBEVIDSTHED OG DANSK DRAGT

Med reformationen i først Danmark, dernæst i Norge skete en langsom men markant nationalisering af rigerne. I Danmark blev det et markant tema for reformationens ivrigste forkæmpere. Ikke at reformationen eller reformationens fortalere opfandt nationalisme, dertil havde startskuddet allerede inden været givet, man dyrkede de gamle folkeviser, det danske sprog, der nu i svulmende vendinger omtaltes som modersmålet, man begyndte at

skrive fædrelandets historie og om det særligt danske. Kongen var den vigtige sammenholdende faktor, som kransekagefiguren i alt dette danske, nationens midtpunkt om hvem undersåtterne loyalt kunne samles. Man indførte nationale taksigelsesdage i kirkerne hvori også kongen spillede en rolle, både han og resten af kongehuset blev ivrigt nævnt rundt om i landsbykirkerne. Det nationale blev også et af de væsentligste elementer i den reformatoriske kamp mod den internationale romerkirke, og kampen mod papisterne betød en vendt sig indad og dyrkelse af det indre og egenartede – det danske. Kirkeliturgien blev dansk, og man sang danske salmer i fællesskab. Man forsøgte at skabe et fælles skriftsprog, et dansk rigssprog og omtalte det florumvundet ”modersmålet”, også i de egne hvor almuens dialekt lå langt fra dette fællesdanske overklassesprog.

Den protestantiske kamp var på mange måder også en klassekamp – et opgør med de adelsdyrkende traditioner i romerkirken og en vendt sig mod borgerskabet som stand. Aktørerne i den protestantiske kamp var først og fremmest borgerskabet i storbyerne og den førte med sig en dyrkelse af og bestyrkelse af borgerstanden. Det skal lige tilføjes at national vækkelse som en del af reformationen bestemt ikke var en særlig dansk opfindelse, lignende udvikling ses overalt i det protestantiske Nordeuropa – i Tyskland, i Nederlandene og i England.

Det er denne borgerlige selvbevidsthed som lagde grundstenen til den særlige dragtform, kaldet borgerdragten eller stænderdragten, der dukkede op i kølvandet på reformationen. Tro, borgerlig selvbevidsthed, standsdyrkelse og national identitet havde i fællesskab stor betydning for udformningen af denne dragt.

Med reformationen fik man en ny protestantisk præstedragt, og i hvert af de protestantiske lande tog den udgangspunkt i borgerskabets dragt, den stand hvorfra den hentede sine væsentligste udøvere og først og fremmest dannede basen for den nye præstestand. Præstedragten fik tillige regionale træk afstemt efter de enkelte lande, i Nordtyskland og Danmark-Norge var det specielt den sorte præstekjole ”samari” og den hvide pibekrave, der dog ikke brugtes under selve de kirkelige handlinger (der brugtes den hvide messeskjorte over sort kjortel). Denne dragt blev optaget af den danske præstestand i løbet af 1500-tallet til også at omfatte brug under selve liturgien.

Men en særlig protestantisk dragt var ikke begrænset til præstestanden alene – også kirkegængerne skulle bære en ny protestantisk dragt. Hvor man før bar sit bedste tøj til kirkegang om søndagen, fik borgerskabet nu en særlig kirkegangsdragt, eller snarere højtidsdragt, der kunne bruges til alle formelle lejligheder. Kriterierne for dragten var flere – den skulle være ærbar, from og altså ”ægte” protestantisk, men den inkorporerede også standselementer og tillige elementer af national identitet. Eftersom dragten i første omgang var møntet på byens borgere og indbyggere, hvor reformationen havde sit afsæt, fungerede den som en standsmarkør for netop borgerstanden.

Fig. 1) Billede af præster. TV. Søllerød kirke, midt-1500-tal, TH: Lynge kirke, omk. 1670. Fotografi af forfatteren.

At overhovedet bruge en national protestantisk dragt var naturligvis heller ingen dansk opfindelse, det var i høj grad et nordeuropæisk fænomen, der så at sige kunne observeres overalt hvor protestantismen slog rod. Og overalt fik stænderdragten en helt bestemt udformning. Overalt i de protestantiske lande i Nordeuropa indførte man nemlig sort kåbe og hvidt eller sort/hvidt hovedtøj til kirkegangsbrug. Man tilpassede kåber og hovedtøjer efter lokal skik og brug og efter hjemlig dragtskik. Den fælles protestantiske nordeuropæiske dragt fik således et nationalt udtryk hvert eneste sted.

Også herhjemme var de væsentligste elementer netop hovedtøj og kåbe for kvindernes vedkommende. Man kan til dels argumentere for at alle dragtens dele udgjorde den samlede højtidsdragt, men for det første er det er hovedtøj og kåbe, som nævnes i kilderne som lige præcis de to elementer der var omfattet af denne særlige dragtform, for andet var det kun enkelte steder at også andre dele af dragten blev en del af den særlige dragtform, mens man andre steder kun optog kåbe og hovedtøj. Sammen med kåbe og hovedtøj bar man i den tidligste udgave en kjortel, typisk personens bedste kjortel og billedet fuldendtes med hvid krave og forklæde.

Fig. 2 Eksempler på den danske protestantiske kirkegangsdragt i slutningen af 1500-tallet. Tv Landet kirke, Lolland, 1582, th Halland, Halmstad kirke 1590'erne. Foto tv af Erik Fjordside fra projektet: Dragter i epitafier og gravsten ved Dorothy Jones, Camilla Luise Dahl og Erik Fjordside samt foto th af forfatteren.

Det må lige nævnes Billedet til venstre en predella og viser ikke nødvendigvis sognebørnene. Disse formanende og opbyggelige billeder opsatte rundt omkring i landet i kirkerne for at vise den protestantiske kirkegang. Mens den slags billeder tidligere havde gengivelser af adelige folk, i katolsk tid havde man den fattige og den rige mand, eller Den rige mands bord for at påminde om donationen, så blev det efter reformationen afløst af liturgiske billeder og adelen var afløst af billeder af borgerlige. Kirkebillederne viser almindeligvis regional skik og er antageligt fremstillet i lokalområdet.

I takt med at interessen for de hjemlige dragter voksede rundt om i de protestantiske lande, begyndte man også at interessere sig for at afbilde dem. I nogenlunde samme takt steg interessen for udenlandske dragter også, måske som modspil de hjemlige egne dragt. Rundt om i Europa begyndte man at afbilde egne nationale og regionale dragter foruden dragter fra Europas steder. I de såkaldte Trachtenbücher, der blev særdeles populære i Tyskland i 1500-tallet, fremstilledes kobbertrykte plancher af kvindedragter, de hjemlige ganske nøjagtige, og de udenlandske ofte uden nogen lighed med virkelige dragt men gengav en europæisk forestilling om fjerne egne dragt. Allerede i 1586 udgaves i Frankfurt Conrad Lautenbachs: *Im Frauenzimmer Wirt vermeldt von allerley schönen Kleidungen vnd Trachten der Weiber* [...] og omk. 1600 udgaves en kopi af *Trachtenbuch de Christoph Weiditz von seinen teisen nach Spanien (1529) und den Niederlandeden (1531/32)*, kopie omk. 1600 (Bayerische Staatsbibliothek, BSB Cod.icon. 342). Det som især adskilte 15-1600-tallets dragtbøger fra folkedragtsplancherne fra 1800-tallet, var at de ikke blot gengav forskellige egne dragt, men at de tillige gengav forskellige stænder som fyrstinde,

adelsdame, borgerske, tjenestepige og bondekvinde i de enkelte områder foruden kvinder af forskellig ægteskabelig stand som matrone, ung hustru, jomfru, brud og enke. Dragtbøgerne inkluderede af og til plancher af skandinaviske kvinder, men hovedinteressen var de tyske dragter og der kendes ikke til dragtbøger fra Danmark-Norge, men af skifter fra blandt andet Helsingør ses det at danske kvinder ejede sådanne dragtbøger.

Det er ganske tydeligt at stænderdragten som funktionsbærende element havde inkorporeret synliggørelse af netop stand og ægteskabelig status. Allerede i tidlig middelalder blev tildækning af gifte kvinders hår almindeligt herhjemme. Med kristendommen formuleredes krav om at ærbare gifte koner skjulte deres hår under en hovedduk / hovedklæde. Den brugtes ikke kun i kirken, men også til daglig. Ugifte kvinder kunne derimod bære håret udslået, dette gjaldt dog i praksis kun overklassens døtre, for løsthængende flagrende hår var ikke praktisk under dagens mange gøremål, i stedet kunne håret bindes op, flettes og lignende. Så med undtagelse af på bryllupsdagen ses unge kvinder af ikke-adelig stand hovedsageligt med opbundet hår.

Det tildækkede hår kom derved også til at indikere ægteskabelig status, foruden at man var en ærbar kristen kvinde. Der var naturligvis forskel på hovedtøjerne indenfor de enkelte stænder, jo finere og rigere jo finere og rigere hovedtøjer.

Med renæssancen skete et skift fra middelalderens hovedduk til brug af hue. Dette skift skete naturligvis hos overklassen og det tog lang tid før brugen af hue sivede ned til de jævne lag af befolkningen. Hos bondestanden på landet brugte man endnu hovedduk langt op i tiden.

Også borgerskabets huer udvikledes på baggrund af hovedduken, og i 1500-tallet var den altid hvid. Den bestod af en hvid underhue og derover endnu en hue eller hovedduk, bundet stramt omkring underhuen. Vi ved fra skriftlige kilder at borgerkvinder også ejede kulørte huer og enkelte havde endda perlehuer, men i billeder fra tiden er det altid de hvide huer, der ses. Forklaringen er at de særlige borgerhuer var knyttet til kirkegangsdragten, altså de dragter man tog på når man deltog i højtider, ved kirkelige handlinger m.v. De fulgte ganske vist forskellige modestrømninger, men det var en hovedbeklædning, der i særlig grad var knyttet til kirkebrug, ligesom brudekjoler, konfirmationstøj og lignende blev det senere hen. I modsætning til mændene bar gifte kvinder altid håret dækket i kirken, mens mændene tog deres hat eller hue af, når de gik i kirke.

Kåben havde ligeledes en gammel historie. Oprindeligt var kåben en fin overklædning til kvinder, senere smeltede den sammen med kappen (der i middelalderen kaldtes mantel) og i 1500-tallet var kvindekåben blevet en kappe. Den lange kappe var oprindeligt et standssymbol for adelige kvinder, men efterhånden optoges de også af middelklassen. I 1500-tallet fungerede den som ærestegn for borgerlige kvinder.

Dragten fungerede altså som en form for uniformering, der understregede bærerens stand og status. Men også nationalitet eller national identitet spillede en betydningsfuld rolle i dragtens brug og udformning.

At dragten havde et nationalt element blev tidligt klart. En af de første til at formulere brugen af en ren "dansk" dragt, der egentlig var en dansk-norsk dragt, var reformatoren Peder Palladius. I et kampskrift mod pludderbukser og anden uskik kaldet "Hosedjævelen" adresserede Palladius de kristne i Danmark og Norge og advarede mod brugen af udenlandsk mode. Palladius forsøgte at påvise en tydelig sammenhæng mellem mode og

sygdomme; når man eksempelvis indoptog engelske moder så fulgtes den af den engelske svedesyge, skotsk dragt gav skotsk syge og slemmest var fransk mode som man fik pokker (syfilis) af. Det allerværst var dog da man en overgang havde optaget tyrkisk dragt i form af kvindernes hovedtøjer. Iklædte man sig fjendens dragt, så var det en måde at lade bagdøren stå åben og lade fjenden ind. At iklæde sig fjendedragt kunne således lede til landsforræderi. Med sidstnævnte henvistes antageligt til de turbanligende hovedklæder og høje spidse hovedtøjer, som dannede mode omk. 1500.

Al denne udenlandske dragtskik måtte naturligvis afskrives og give plads til en ren hjemlig dragt. Særligt fremhævede Palladius Island og Færøerne, som havde beholdt deres gamle dragt og helst holdt sig fra alt fremmed skik og fremmede i det hele taget. De havde derved formået at være stærke folk uden fremmede sygdomme.

DEN NATIONALE DRAGTS UDFORMNING

Det var disse grundtanker af udenlandsk versus hjemligt, der især blev udtrykt med stænderdragten. Af samtidige epitafier ses i de følgende to århundreder igennem et nærmest uniformeret borgerskab i sorte kåber og hvide eller sort/hvide hovedtøjer – om end de hvide hovedtøjers snit og udformning var influeret af skiftende moder. Og også skifterne fra specielt Danmark (norske skifter findes først fra midten af 1600-tallet) giver et lignende billede.

Fig. 3-4 Eksempler på danske kirkegangsdragter fra omkring 1600.

Fig 3 David Hansen borgmester i Helsingør, epitafium fra 1599.

Fig 4 Epitafie i Vordingborg, tolder & borgmester Niels Eriksens hustru og døtre 1632, Køge - hustruer og døtre til rådmand Rasmus Brochmand i Køge 1620, Roskilde domkirke - borgmester Gert Schrøder, omk. 1645.

Også indenfor hver nation var der plads til regionale udformninger af den lokale dragt. Den nationale stænderdragt blev bibeholdt i de enkelte egne af riget med elementer af den i området benyttede regionale dragtskik. Dette sås stort set ikke i borgerskabets dragt som helhed, der overalt i kongeriget fulgte de samme modemæssige strømninger, men det sås i hovedtøjet, der ofte kunne rumme regionale præg. De regionale særtræk i dragten ses specielt tidligt i perioden.

De regionale og nationale hovedtøjer benyttedes ikke kun i hjemegnene og hjemlandene, de fulgte med kvinderne uanset hvor i landet eller hvilket land de besluttede at nedsætte sig. Af danske og norske epitafier kan ses hvordan skotske, hollandske og tyske hovedtøjer fulgte med skotske, hollandske og tyske kvinder, der bosatte sig i rigerne. Af epitafierne ses ofte hvordan kvinderne er klædt i deres hjemegns skik og ikke i det nye lands dragt. Dette synes at gælde hvad enten det er flytten fra en region af samme land til en anden (hvor der var regionale forskelle i hovedtøjet) eller fra eet land til et andet.

Fig. 5-6 Eksempel på gengivelse af udenlandsk hovedtøj i danske epitafier.

Fig. 5 Øverst th epitafium i Vordingborg, en hollandsk og en dansk hustru til hollandskfødt borger, ca. 1625, tv epitafium for hollænderen Willem Worm og hans familie i Aarhus domkirke dateret 1572, begge kvinder i hollandsk kåbe og hoveddug

og fig. 6 th nederst epitafie i Helsingør ca. 1620, Wilhelm Graas hustruer, den ene fra Scotland den anden dansk, begge bærer fødestedets hovedtøj.

Sammenligner man med epitafier, malerier og stik fra de pågældende lande, så finder man at de hollandske hovedtøjer der ses i Danmark, er de samme som de hovedtøjer der ses i Holland, og de skotske der fremtræder i danske epitafier, er de samme der ses i Skotland og England.

Man kunne måske formode at disse udenlandske hovedtøjer var et kunstnerisk element alene, at det var en måde at illustrere personernes ophav i epitafierne, men skifterne giver et billede af at de var nok så virkelige. I skifterne efter udenlandske kvinder i danske byer finder vi således hovedtøjer omtalt som "*en skotsch linhat*" tilhørende en skotsk kvinde

eller "v stycker hollandsche hovedkleder" tilhørende en hollandsk, der viser at hovedtøjer af national karakter blev benyttet i praksis.

Det er ikke kun forskelle mellem indenlandsk og udenlandsk, der markeredes med hovedtøjet. Også indenfor kongeriget Norge-Danmark finder man regionale borgerlige hovedtøjer, i al fald indtil begyndelsen af 1600-årene, hvorefter de blev mere ensrettede for hele kongeriget. Enkelte byer og egne frembyder eksempler på forskellige regionale hovedtøjstyper, men der findes også hovedtøjer der brugtes flere steder i rigerne.

Fig. 7 epitafier fra Norge, Sønderjylland, Skåne

Epitafie i Jelsa kirke i Norge, præst 1620, Haderslev kirke herredsfoged 1618, nederst Åhus kirke, Skåne 1613, ukendt borger med familie. De tre epitafier viser forskellige hovedtøjsformer indenfor omtrent samme tidsperiode.

Fig. 8 Flensborg og Helsingør

Giese Tersmeden, g.m. købmand i Flensborg, 1591, Evert Fett familieportræt 1601, Ingeborg Rickersdatter, Flensborg 1597, Anna Tersmeden, Helsingør 1604. I alle portræterne ses det hovedtøj der var typisk for Flensborg, begge Tersmedenkvinder, den ene bosat i Helsingør, den anden i Flensborg, stammede fra samme slægt og kom begge fra Flensborg og bærer begge Flensborg-hovedtøj.

Fig. 9 Eksempler på østdanske hovedtøjer

Epitafier fra Køge, borgmester og købmand 1585, Malmø borgmester 1580, præst i Nørre Vram 1600, borger Trelleborg ca. 1610.

Den østdanske hovedtøjstype, der brugtes af borgerskabet i skånske og sjællandske byer bestod i perioden efter reformationen af en hat, lin, rød underhue og øverst et hovedklæde og en knudeklud bundet omkring. Hovedklædet erstattedes siden af et hueklæde og senere igen af en linhue.

BONDEDragt OG REGIONAL DRAGT

Ikke bare borgerskabet dyrkede denne særlige identitetskabende eller måske snarere identitetsbevarende dragt, hvor oprindelsessted og stand var indkorporeret i dragtens udtryk. Også bondestanden havde særlige regionale dragter indenfor riget.

I skifterne finder vi således også distinkte almuedragter karakteriseret ud fra deres regionale tilknytning. I Helsingør hvor især en del unge bondepiger fra Hallands og Nordskånes opland prøvede lykken som tjenestepiger i 1500-årene, finder vi referencer til tydelig regional dragtskik. I 15-1600-tals skifterne efter de hallandske piger omtales eksempelvis specifikke hallandske dragter, heriblandt særke omtalt som "hallandske særke", hvilke ifølge samme skifter var karakteriseret ved at være "dobbelte" vide, dvs. ekstra vide.

I Helsingør må skrivelserne således have været i stand til at adskille en "hallandsk særk" fra en almindelig særk brugt af bykvinderne i Helsingør.

Det samme fænomen ses i Malmø og Ystad hvor man tydeligt skelnede mellem by- og landbefolkningens dragter og hovedtøj gennem særligt snit og stil. Blandt ejendelene hos flere småkræmmere, kludekoner og pantelånere finder man således omtale af de ejendele bønderne tog ind til byen for at pantsætte, og her skelnes tydeligt mellem "bondesølv" og borgernes dragtsølv, ikke på grund af værdien, der ofte var meget ens, men gennem deres stil og form. På samme måde omtales også "bondekjortel" og "bondekvindekjortel" der tydeligvis var distinkt anderledes end en bybeboers kjortel. Hos flere af de bedre kræmmere i Malmø i 1500-tallet forhandlede også færdigfabrikerede hovedtøjer, heriblandt hovedklæder og underhuer, og tydeligvis var sådanne færdigvarer ikke forbeholdt bybefolkningen, for i kræmernes varesortimenter skelnedes mellem bondehovedtøjer ("bondekvindeklude" og "bondekvindehovedklæder") til bønderkvinderne i oplandet omkring Malmø og de hue- og hovedklæder, der var forbeholdt bykvinderne. Flere kræmmere solgte både bondehovedtøjer, grove og finere såvel som finere hovedduge, der var bykvindernes foretrukne, men præcist hvordan "bondehovedduge" tog sig ud i forhold til bykvindeditto, er ikke udspecificeret.

Kræmmerinventarierne giver også et andet interessant fingerpeg om brugen af de lokale hovedbeklædninger, for mens underhuerne ofte angives som tysk- og flamskproducerede, der omtales blandt andet bryggenske (fra Brügge) og gøttingske (fra Göttingen) huer., og altså må have kunne anvendes af kvinder overalt i i al fald Nordeuropa, så omtales ingen af hoved- og hueklæder som udenlandsk fremstillede. Dette til trods for at lærred til hovedklæder, ofte angivet som fruelærred og kvindelærred (lærred til kvindeundertøj og – hovedtøj) eller lærred til hovedklæder ofte angives som udenlandsk importeret finere lærred. På samme måde var det i hoved- og hueklædernes tid ikke selve formen på hovedklædet, der de fleste steder blot bestod af et kvadratisk stykke stof, men selve måden at opsætte det på der afgjorde dets regionale islæt. Ser man på regnskabsbilagene og udgifter til gæld inkluderet i mange skifter, så ser man blandt andet udgifter til hovedklædekoner og huekoner, hvilket tyder på at der fandtes semiprofessionelle eller blot dygtige koner i nærheden, der producerede mange af disse hovedtøjer, og antageligt både solgte gennem byens kræmmere og direkte til kvinderne. I 1547-48 tillod en kræmmerkrå i

Malmø af sømmersker fik lov at handle med lærred, og dette må have tilgodeset det kvinder der producerede hovedtøjer.

Egentligt var dette ikke nyt i 1500-tallet. Middelalderen igennem var det der kunne defineres som "modedragt" forbeholdt de få, mode var i høj grad et internationalt europæisk fænomen, der hovedsageligt deltes af den europæiske overklasse, adelen, det betød blandt andet tilegnelse af udenlandske pragtstoffer og dragtsnit, men som alligevel dækkende så store områder at regionale udtryk i dragten forekom. Når franske moder var fremherskende, så måtte de ofte en tur igennem Tyskland før de nåede Norden, og denne sprednings ofte langsommelige proces betød tillempninger til regionale moder. Borgerskabet forsøgte at følge med adelsmoderne alt efter økonomisk formående og kunnen, men var i højere grad præget af regionale dragtelementer.

I kraft af borgerskabets øgede økonomiske formående omkring senmiddelalderen havde flere tilgang til "mode" og med denne udvikling sås hurtigere skift i moderne. Men da transporten af mode fra een del af Europa til en anden stadig var langsommelig, skiftede moderne hurtigere i lokalområdet end de internationale tendenser nåede frem. Det resulterede i hurtigere skiftende regionale delmoder, frem for tidligere, hvor de langsomt skiftende moder betød mere ensartede internationale overklassemoder.

Med slutningen af middelalderen var regionale og internationale moder vekselvirkende og eksisterede side om side, og endeligt med renæssancen og i særdeleshed med reformationen blev de to dragtudtryk for alvor sat i system, blandt andet gennem adskillelse af modedragt og højtidsdragt for borgerskabet, hvoraf den første fulgte mere international strømninger, mens den sidstnævnte, blev et uniformeret billedligt udtryk for hvor man hørte til geografisk, socialt, ægteskabeligt og standsmæssigt.

Man kan sige at allerede da stænderdragten blev konstrueret var den en stereotyp over noget der havde fandtes før, en kode der engang kunne tolkes af praktisk talt alle menneskers helt almindelige dragt og hvor let man kunne afkode folks stand blot ved at se på dragten. En markant forskel for den reformatoriske borgerdragt fra den tidligere må være at disse koder var ved at ophøre i borgerskabets almindelige dragt og man at man nu i stedet frivilligt antog denne specielle dragt for at understrege selvsamme. For borgerskabet var det således primært en højtidsdragt brugt til specielle lejligheder, men for bønderbefolkningen var det antageligt dragten som helhed som tidligere.

DRAGT SOM MARKØR AF RANG, STAND OG NATIONALITET

Borgerstandens særlige dragt til højtids- og kirkegangsbrug indeholdt i modsætning til modedragten således en mængde sociale koder, der var aflæselige for datidens mennesker. Man kunne på dragten med det samme se om en kvinde var gift eller ugift, fra by eller land, fra hvilken egn af landet eller fra udlandet og hvilken stand hun tilhørte. En ugift hallandsk tjenestepige i Helsingør kunne kendes fra en tyskfødt hustru til en snedker, der igen kunne kendes fra en danskfødt hustru til en rådmand samme sted.

Sammenfletningen mellem dragt og nationalitet eller oprindelsessted i videre betydning var knyttet til stænderne i et helt særligt indviklet mønster. Adelen havde ret til international dragt, borgerskabet til national og bondestanden lokal. Og alle tre flettedes de sammen til at udgøre en fælles national identitet, der samlet udgjorde "national" dragt" og hver for sig synliggøre den enkeltes standsforhold og placering i samfundet.

I realiteten var adelens "internationale" dragtskik sjældent mere international end at den kopierede nordtysk adelsmode, og selvom tiden var kendetegnet ved koketteriet med alskens udenlandsk mode som spansk dragt, engelsk dragt, fransk dragt, så var det ofte i hjemlig fortolkning af hvordan man i de enkelte lande forestillede sig man gik klædt ved udenlandske hoffer. Man brugte begreber som spansk og fransk om sin dragt, men ligesom tidligere var dragtnavnene såvel som moderne hentet i Tyskland, og var oftere en tysk fortolkning af eksempelvis spansk dragt. Et element af dragten vedblev i øvrigt også for adelen at have et nationalt element – nemlig kvindernes hovedtøj.

Fig. 10

Isabella af burgund (af
habsburg) i
nederlandsk og
hendes svigerinde
Elizabeth i hjemlig
dansk hovedtøj

Dragten brugtes til at markere et fællesskab, hvad enten det var i landsbyen, som en del af hoffet eller landets overklasse adelen – eller som en del af danske protestantiske borgerlige selskab. Og samlet set betragtedes disse tre gruppers dragtskik som en del af det dansk-norske rige, altså en form for dragtmæssigt rigsfællesskab, der markerede sig ved at adskille sig fra udlændinges dragt.

Denne inkludering i de særlige fællesskaber ekskluderede imidlertid også andre, nogle naturligvis mere end andre. Det gav sig selv at indbyggerne i riget ikke måtte klæde sig over sin stand – hvilket et utal af klædedragtsforordninger 15-1600-tallet igennem skulle forsøge at begrænse, men der var også grupper af samfundet hvor den identitetsskabende dragt snarere var stigmatiserende end noget man bar med stolthed for at fremhæve sin placering i samfundet. Rakkere, natmænd og bøddler var påkrævet at bære en særlig dragt, der gjorde det tydeligt for enhver hvem de var.

Prostituerede kvinder var også underlagt påklædningsbestemmelser, i senmiddelalderens Europa som helhed var det især i form af hovedbeklædningen at prostituerede markerede at de ikke var hverken jomfruer eller gifte koner. Det kendes også herhjemme fra. I kong Hanses forordning fra 1496 blev det stadfæstet at løsagtige kvinder skulle bære en hue, der var halvt rød og halvt sort.

Efter reformationen gentoges påklædningsbestemmelser, de var især møntet på at løse kvinder ikke skulle kunne forveksles med ærlige bykvinder og borgersker og altså ikke fejlagtigt antage deres status og dragtsymboler. Specielt var påbuddene møntet præcis på borgerkvindernes stænderdragt, som løse kvinder altså ikke skulle ophøje sig selv til at bruge. I Malmø forbød man i 1549 prostituerede og andre uærlige kvinder helt at bære kåbe og hovedklæde som ærlige dannekvinder. Den kongelige forordning blev desuden indført i hele landet.

STÆNDERDRAGT I RIGETS EGNE

Mens selve dragtmoden udover hovedtøjerne varierede meget lidt mellem de forskellige egne af landet, så varierede brugen af kirkegangsdragt tydeligvis noget mere. Mens man nogle steder i landet ser en konsekvent brug af kirkegangsdragt i epitafierne, primært i Skåne og på Sjælland, så finder man i andre ingen eller kun beskeden brug af stænderdragt, der kun inkluderede de mest nødvendige dele kåbe og hovedtøj eller sort dragt men ikke de særlige dragtdele.

Fig. 11 eksempler på epitafier med ingen eller kun få elementer af stænderdragt

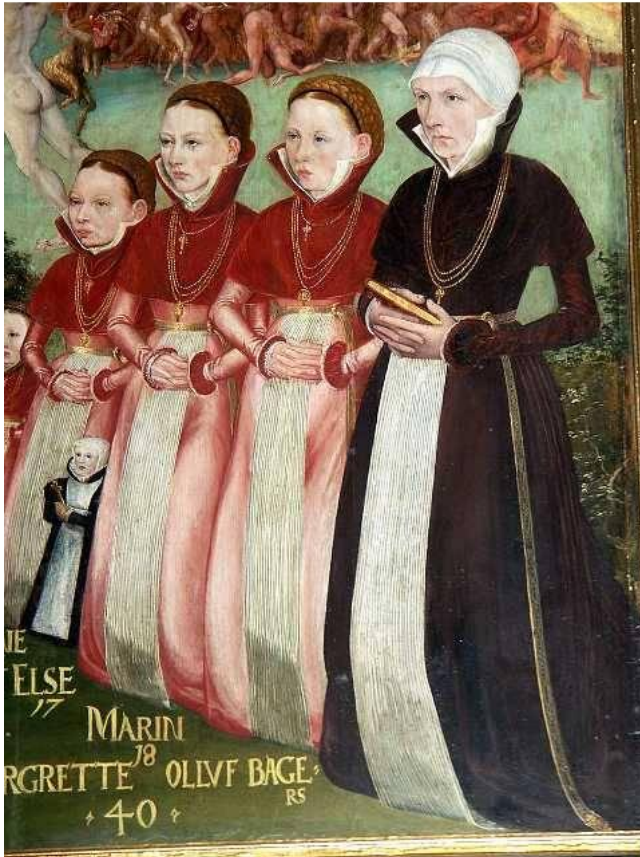

Fig. 11 Epitafie fra Odense Sct. Hans kirke 1576 hustru og døtre til købmand Oluf Bager, og epitafium over Georg Beyer, Flensborg, 1590. Georg Beyer, barnefødt i Sachsen, var kammersekretær hos Hertug Hans af Slesvig-Holsten, hustruen Magdalene Carstensdatter Rickertsen af dansk slægt, hun bærer den for Flensborg, typiske borgerdragt, der har elementer af både dansk og tysk tradition. I mange af de sønderjyske byer har hver by sit eget hovedtøj efter tysk tradition og det fælles dansk-norske rigshovedtøj optoges her senere end i resten af landet.

I nogle egne af landet var man tilsyneladende ikke så hurtige til at indoptage den nye sorte stænderdragt. I Ribe indskærpede rådet i 1561 at det ikke var tilladt at deltage i kirkegang i kulørt kåbe eller gjørekåbe (kåbe pyntet med dekorative bånd), kåben skulle være sort. I et af påbuddene udspecificeredes forbud mod grønne kåber. De kulørte kåber tilhørte tiden før reformationen hvor kirkegangsdragten bestod af folks det bedste tøj "stadstøjet", der oftest var farvestrålende og havde en dobbeltfunktion af festtøj og søndagstøj. Den nye dragtnorm krævede en helt ny særlig ekstra dragt foruden dagligdragt og festtøj, hvilket naturligvis ikke var alle forundt. I forordningen er det således passende understreget at undtaget var kvinder, der var for fattige og derfor var nødt til at låne kjortel eller kåbe.

Fig. 12 alterbordsforside med gengivelse af den protestantiske liturgi, fra Torslunde kirke udenfor Roskilde, dateret 1561.

På et af de ældst bevarede alterbordsforsider der gengiver den protestantiske liturgi, fra Torslunde kirke udenfor Roskilde, dateret samme år som forbuddet i Ribe 1561, ses kvinderne i farvestrålende kåber i rødt og grønt. Den sorte dragt havde således ikke sat fuldt ind alle vegne. Fig. 12 Torslunde kirke.

I storbyer som København, Malmø og Helsingør anså man det tilsyneladende ikke nødvendigt at tilskynde borgerne til korrekt dragt. Ingen af disse steder findes sådanne dragtbestemmelser, der skulle sikre at borgerskabet nu også klædte sig ordentligt dansk. Snarere findes her bestemmelser om hvem der ikke måtte klæde sig sådan som ærlige dannekvinder, nemlig prostituerede, løsgængere og kvinder der på anden måde faldt udenfor samfundet. Stænderdragten var ikke kun noget man blev afkrævet at bære men også et privilegium og standstegn for de særligt indviede.

En forklaring denne forskel mellem egnene kunne være at man i netop disse østdanske byer faktisk dyrkede den danske dragt og at dens popularitet blandt byens trendsættere, gjorde sådanne klædedragtbestemmelser overflødige. Skiftebreve fra byer på Sjælland og i Skåne, giver billedet af at det faktisk forholdt sig sådan. Af skiftebreve fra Malmø fra 1500-tallet er det tydeligt at sort var den dominerende kåbefarve efter reformationen. Af skiftmateriale

fra Malmø dækkende perioden 1545-69, ses at næsten 60% af kåberne angives som sorte, 27% er ikke angivet ved farve mens kun 4, 5 og 4% af kvindekåberne er angivet som henholdsvis grønne, blå og brune. Af disse findes størsteparten af de kulørte kåber i den tidligste del af perioden og i næsten alle tilfælde efterlod afdøde sig tillige mindst én sort kåbe også.

I perioden 1570-90 omtales kun en eneste kulørt kåbe, af de øvrige var ca. 60% sorte og 40% ikke farveangivet. Blandt de sidste omtales kåberne i stedet som "en gammel kåbe", "den bedste kåbe" mm. Samme indtryk får man fra Helsingør i perioden 1570-90, her omtales kun to kulørte kåber og resten sorte eller ikke farveangivne, henholdsvis ca. 60% sort og lidt under 40% ikke farveangivne.

I byerne omkring Øresund var der altså ganske stor opbakning til den nationale stænderdragt.

**Eines gemeinen Burgers Weib
zu Franckfurt.**

**3V Franckfurt eines Burgers Weib/
Gar ehrlich schmücket ihren Leib/
Zu wolge allen ihrem Mann/
Dem sie freundlich begegnen kan/**

**Der Rock mit Leisten fein belegt/
Ein schwarzen Mantel sie auch tregt
Ober den Kopff wann sie jekt gleich
Zur Kirchen geht oder zur Leich.
R**

Men den stor opbakning til trods, i al fald i visse egne af landet, så havde øvrigheden gennem tiden sine problemer med at holde dragten "dansk" og udenfor udenlandsk påvirkning. Igen var det især i vest at de omgikkes påbuddet.

I flere jyske byer lod man sig tilsyneladende gerne påvirke af både tysk og hollandsk dragtindflydelse. I Ribe var den gal i 1500-årene da byens danske borgerkvinder og -døtre, var begyndt at indoptage den upassende udenlandske skik at dække hovedet med kåben. Skikken kendes fra 1500-årenes midte i både Holland og Tyskland, og i anden halvdel af 1500-årene fandt den også vej til Danmark.

Fig. 13-14 Eksempler på tyske og hollandske kåbeformer

Fig. 13 Trachtenbuch 1589, almindlig bykvinde fra Frankfurt, kåben er båret trukket op om hovedet.

Fig. 14 Eksempler på hollandske kåbeformer, fra Weigels Trachtenbuch 1577, og Adrian van de Vennes "Drawing Album 1620-26" (uden titel) i. British Museum, 1620.

I Holland blev den "hollandske kåbe", i Holland kaldet "*hoike*", indoptaget som den faste hollandske protestantiske stænderdragt og bestod først af kåbekraven forlængedes og som en stofflap sloges op om hovedet. Siden blev den tillige udstyret med en "vippe" i form af udstående stofklap eller senere en opretstående kvast. I Tyskland nøjedes man med at slå kraven op om hovedet. I Danmark blev uskikken straks forbudt, først i jyske byer hvor man tilsyneladende var mere modtagelige for tyske dragter. Senere kom også forbuddene til Sjælland.

I Ribe forbød man i 1561 forbød magistraten byens kvinder at bære kåben trukket op om hovedet, hvilket ellers ifølge forordningen havde grebet om sig til bryllupper, ved barnedåb og til fester. Forbudet gentoges år 1607, men nu med den mildhed at de fortsat kunne bære dem på den måde ved sorg og i ligfølge, men at byens borgeres hustruer og døtre ellers for fremtiden skulle bære kåben smukt om halsen og ikke på hovedet. I begyndelsen af 1600-årene fandtes lignende forbud på Sjælland, heriblandt i Ringsted i 1611, samme år måtte samme forbud udstedes i Ringkøbing.

Vi får lidt indtryk af dragtskikken i de søndre egne af Jylland af en predella i Tinglev kirke i nærheden af Åbenrå. I denne predella bærer kun få af kvinderne "korrekt dragt" efter forskrifterne, en bærer kåben over hovedet, en af kvinderne bærer en ikke egnspræget (udenlandsk?) linhue med højt svungne tindingsbukler. Fig. 16 predella fra Tinglev.

Fig. 16 Predella i Tinglev kirke, fra 1580'erne.

Også i Helsingør blev den hollandske kåbe populære blandt borgerskabet. I Helsingør fandtes en større hollandsk befolkning i byen og det er antagelig igennem dem, at det især de hollandske kåber der fandt vej til også det danske borgerskab i byen. Af skifterne ser man at de først optræder blandt de hollandske kvinder i byen, blandt andet under stærkt fordanskede betegnelser som "høke" og "wiphøken", men efterhånden også finder vej til de danske, dog først flere år efter de fandtes i Jylland.

Trods optaget af de nye hollandske kåber, så var det i Helsingør stadig den danske kåbe der var den foretrukne til kirkegang, i skifterne er den bedste kåbe stadig den danske og det rangerer først i skiftet som det fineste dragtstykke. Et af de anførte punkter i Ribelovgivningen er netop at borgerkvinderne og deres døtre var begyndt at bruge den upassende udenlandske dragt til ceremonier, der ellers hørte dansk dragt til, nemlig kirkegang, begravelser og lignende og det er formentligt dette forhold der spillede ind på

den restriktive holdning. Så længe den anvendtes som en modedragt og ikke indoptoges til formelt brug som i Helsingør, så lader den ikke til at have voldt øvrigheden hovedbrud.

Malmø stiller sig igen udenfor strømmen af påbud. I malmøske skifter finder vi heller ikke hverken tyske eller hollandske dragtstykker som i andre byer. I Malmø holdt man tilsyneladende strikt på den traditionelle danske kirkegangsdragt. Og som noget nyt havde den også bredt sig ned til de lavere sociale lag i byen. Næsten samtlige bykvinder i Malmø var ved slutningen af 1500-tallet i besiddelse af god sort kåbe og det lokale hovedtøj. Denne tendens stiller Malmø lidt specielt, for hvis man sammenligner skifter fra Malmø og sjællandske byer som Helsingør, Kalundborg, Køge og Vordingborg, så er malmøkvinderne ikke bare de bedst klædte i forhold til antal af dragter, stoffernes art og dragternes værdi, men de er tillige de mest konservativt klædte når det kom til optag af udenlandske elementer i de stænderdragsprægede dragtdele. Så konservative var de imidlertid ikke i optaget af overklassemøder, for her havde både Malmø og Helsingør i sammenligning med de øvrige sjællandske byer, et langt righoldigere dragtvokabularium (flere dragttermen og – typer) og indoptog hurtigere fashionable dragtelementer som korset, hoftepuder (kaldet pølseliv), og særlige overklassedragter.

Malmø lagde sig derved tæt opad den holdning magistrat og kirke indtog. Formålet med de mange påbud og forordninger vedrørende dragten, var åbenbart; borgerskabet skulle holdes til ilden og delvist opmuntres delvist trues til at fastholde en ægte dansk stænderdragt uden nogen form for udenlandske påvirkninger.

Det var ikke kun i Danmark magistraten så med bekymring på udenlandske indflydelser på borgerdragten.

I Sverige havde man tilsyneladende samme problem med borgere, der ikke ønskede at iklæde sig den "nationale" stænderdragt, men sukkede efter international modedragt. I Sverige vedrørte det tilsyneladende ikke kun højtidsdragten, tilsyneladende krævedes det at stænderdragten måtte bæres til al tid, hvad enten det var til kirkegang, festligt lag eller til daglig. Den svenske stænderdragt inkluderede et "svensk hovedtøj", der beskrives som en stivet hoveddug, foruden kåben, der angives som "kravekåbe" og ligesom i resten af det protestantiske område skulle være sort. Fig. 16 Eksempler på svenske stænderdragter.

I Stockholm blev det i 1583 påbudt at alle borgersker skulle klæde sig i den gamle svenske borgerdragt, der havde været "brugt i en alder". Dog undtaget var udenlandsk fødte hustruer og børn, der såfremt de ikke ønskede at klæde sig som svenskere, fik særlig tilladelse til at bære dragter efter det land de var født i (*H. K. M. loth biude och befale, at man sådene frwe drächt skulle haffue fördragh och bliffue widh then clädebonedh, som af ålder bruckligt varit haffuer. Men om vtfödde hustrur och theris barn icke wile cläde sigh lijke medh suensck, dhå måge the bruke och bäre sådene clädningar, som i the land sedh är, ther the äre födde.*)

I 1589 indskærpedes bestemmelsen med trusler om at hvis byens kvinder ikke for fremtiden udelukkende bar svensk dragt, så ville byens knægte tage alle de ikke-tilladte huer og dragtstykker af dem på stedet og konfiskere dem. De tilladte dragtstykker var hoveddugen eller kapperønnike (en form for linhat) og kåbe, men ingen kapper (kort kåbe, det samme som dansk stakkekåbe) eller huer. (*I lathe här om förkunne af alle*

predikestholer och sedenn fullföllie medh straffett, således att prophossenn skall gifues befalningh genom sijne tiennere och, huar the icke till räckie, genom knechterne att optage alle kapper och mytzer af quinfolckenn, borgersker, så och våre andres tienneres hustruer, huar the eliesth icke achte att färdes eller äre nyss kompne af reesenn eller och äre af adels byrdh the eller theris männ. Och måge the andre i thenn stadenn bruke doker eller kaprönikoer på hufuudett och kåper på kroppenn. Icke heller skall tilstädies någonn att hafue sametz tröyer eller silckestygz kass jacker vtan allenest jackerne af yllen och tröyerne)

Fig. 16 Eksempler på svenske ständerdragter. Øverst tv. Daniel From og hustruer, Aspö kirke (Södermanland) 1603, th. Petrus Jonae præst, Stängnäs domkirke, 1608, nederst tv. borger Gerdt Körner Vesterås Domkirke 1617, og th Erik Krum sognepræst 1669, Litslenakirke, Uppland

Igen undtaget var byens tyske kvinder, der såfremt de ikke ønskede at bære svensk stænderdragt var tilladt at bære dragt efter deres eget eller deres mands lands sædvane, dog således at den ikke måtte måle sig med adelig dragt. (*Wele och the tydzske hustrur icke blifue widh borgerske drächtt, så måge the bäre ahnten sådanne klädebonedt, som vdi theris eller theris mäns ladartt är brukeligh, och icke thenn drächtt, som här i rikett för adelenn brwchligh ähr.*)

ANDEN DYRKELSE AF UDENLANDSK DRAGT

Omkring slutningen af 1500-tallet kom dyrkelse af "det eksotiske", "fremmedartede" og "udenlandske" på mode, specielt blev den såkaldte *Polske kjol* populær. Der fandtes både kjol, kjortel og varianter kaldet "rock", et indlånsord fra tysk, der betegnede kjol eller *rockschen* – lille (kort) rock. De var fællesbetegnelse for en dragt, der var blevet populær omkring Christian IVs hof, og Christian IV selv havde flere sådanne. Den polske dragt bestod af en noget fantasifuld kjol eller kjortel, ofte af farvestrålende stoffer, forsynet med en mængde vandret placerede metalindvævede bånd, som det kendes fra husaruniformer. Det er for længst påvist at dragterne dog ikke havde meget med virkelighedens polske dragter at gøre, men indlånte elementer fra ungarsk, russisk, tyrkisk og polsk dragt. Det vigtigste var, med tidens smag for at dyrke det fremmedartede, blot at det var eksotisk og udenlandsk – og ikke mindst at det først og fremmest var de militære fjenders dragtskik man kurtiserede, ligesom man nogle århundreder tidligere havde flirtet med dragtskik "a la saracen" da kristne europæere ellers betragtede muslimske maurer og saracener som de største fjender. I danske skifter omtales de polske dragter ligeså ofte som ungarsk kjol eller ungarsk rock, hvilket viser at de ikke var begrænset til at være "polske" eller af anden specifik nationalitet.

De eksotiske udenlandske dragter brugtes hovedsageligt til en art "udklædningsdragt", til karneval og udklædningsfester, og til hjemmedragt, der tillod en friere og mere spøjse beklædning. Til mere formelt og finere brug anvendtes disse dragter ikke.

En af de måske mere bemærkelsesværdige moder af denne type er svenskerdragten, der dukkede op blandt borgerskabet i Skåne og på Sjælland. I modsætning til de polske og ungarnske dragter, var svenskerdragten en ren borgerlig mode og fandt tilsyneladende aldrig vej til kongehus og adel. I takt med at svenskerne rykkede tættere og tættere på Danmark med krigen i 1640'erne, kom også de "eksotiske" svenskeres tøj på mode, og dragten kaldtes nu flere steder "svensk rock", ligesom for de øvrige "udenlandske" dragter, var der ikke tale om en dragt der anvendtes til hverdags- eller dagligbrug, den var hensat til de mere kuriøse dragter, der kunne bruges hjemme som en mere fri hjemmeklædning, der ikke krævede så formel eller korrekt dragt.

Det er uklart om svenskerdragten havde elementer af virkelig svensk dragt, eller om det blot var en videre brug af den såkaldt polske-tyrkiske-ungarnsk dragt, der nu bare fik navnet svensk. Måske med henvisning til at de var umådeligt populære i Sverige også og havde været det siden svenskernes kampagne i Polen i begyndelsen af 1600-årene eller måske

endda som en hån af svenskerne der dermed sattes i kategori med andre eksotiske nationaliteter, der tillige dækkede over landets og troens fjender.

Borgmester Eiler Jacobsen i Vordingborg (1640) havde en brun ungarsk rock med rævepelsfoer, borgmester Hans Ravn i Ystad (1651) to rockschen og rådmænd Peder Jensen i Holbæk (1651) en svensk rock. Det samme havde Niels Jensen, møller i Holbæk (1663) og rådmænd Erik Christensen i Køge havde i 1652, en fillemut svenskerock med ræve underforet. Efter 1658 finder vi ingn sådanne svenskerdragter i skifterne fra Malmø og Ystad, det var tilsyneladende mindre underholdende at klæde sig ud som en svensker når man selv var blevet svensk.

OPSTRAMNING AF KIRKEGANGSDRAGTEN I ØSTDANMARK

Mod slutningen af 1500-tallet ses også en anden mærkbar ændring i epitafierne. I Østdanmark gik stænderdragten skridtet videre og blev yderligere striks og konservativ. De kulørte kjortler forsvandt, det samme med de røde underhuer. Dragten var nu helt sort og hvid.

Fig. 17 Borgerdragter omkring 1600, borgerdragten består endnu kun af kappe og hovedtøj, kjortlen under er kulørt. Epitafier fra: Holbæk kirke borgmester 1594, Køge begyndelsen af 1600-tallet

I storbyerne var dragten blevet sort før 1600 og snart fulgt man efter i resten af landet. Denne nykonservatisme i dragten ændrede ikke ved at de enkelte dragtdele ændrede snit og form løbende som tidligere set, men disse påvirkede ikke dragtens overordnede udtryk. Hvis man ser på specielt i huerne i perioden 1590-1670, så er det tydeligt at de gennem hele perioden ændrede form og snit efter tidernes skiftende smag og mode, men hovedtøjet forblev hvidt eller hvidt og sort. Fig. 18-20 Eksempler på hovedtøjsudvikling. 1590-1670

Fig 18 Landet kirke omk. 1580, Køge. Ca. 1585, Helsingør 1599, Ystad kirke 1614, Næstved Sct. Morten, ca. 1620, Helsingborg, 1627.

Fig. 19 Køge borgmesterkone 1625, brøndmsterkone Helsingør 1638, borgmesterkone Vordingborg ca. 1640, Holbæk ukendt, ca. 1650-60, købmandskone 1649, Malmø

Fig. 20 Næstved Sct Peder, borger ca. 1660, Køge borgmsterkone, født i Trondhjem, ca. 1660, Stege sct Hans kirke ukendt, ca 1660, Holmens kirke 1673 kaptajn.

Den mere konservative stænderdragt optoges overalt i riget i løbet af 1620'erne, ikke bare indenfor selve Danmarks grænser, men indefor for hele kongeriget Norge-Danmark. De tidligere lokale forskelle udjævnedes og fra omkring 1620'erne og fremefter begynder vi at se de samme hovedtøjer overalt indenfor kongerigets grænser. Kun udenlandske kvinder var stadig fremstillet med udenlandske hovedtøjer, mens danske og norske borgersker fremstilledes med en ensudseende stænderdragt. For Norges vedkommende vedrørte det ikke kun danskfødte borgerkvinder som eksempelvis danske præste- og fogedhustruer, men også kvinder fra gamle norske familier, der besad lignende stillinger i både Norge og Danmark. Fig. 21: Eksempler på dragt omk. 1650-60'erne

Fig. 21 øverst Østrekarup, Halland omk. 1660, sidste danske præst, Johannes Hermansen, Stavanger domkirke Norge, 1664, hust til kirkevæрге, Nyborg Fyn 1658. Nederst Århus Domkirke hustru til borgmester omk. 1655, Holmens kirke, hustru og døtre til borgmester, ca. 1655.

Den nye bølge startede igen i byerne omkring Øresund først. Og det var derfor i høj grad de østdanske hovedtøjer, der optoges overalt i riget mens de lokale varianter forsvandt. Nye strømninger i stænderdragten bevægede sig således fra øst og Øresundsområdet udover resten af riget. Og det der begyndte som en egentligt østdansk dragt med regionale træk udviklede sig til en rigsdragt for borgerskabet i Norge-Danmark, måske forstået på den måde at den betragtedes som en særegen dansk dragt nede i Danmark og som norsk i Norge.

Egentlig var dette ikke så bemærkelsesværdigt, Malmø var arnen for dansk protestantisme, det var der de første protestantiske prædiker blev afholdt og der reformationen brød ud i 1536 inden den spredte sig til resten af landet. Det var også her reformationen havde den stærkeste støtte i borgerskabet. Samtidig var Malmø og København rigets to største byer og derfor et naturligt centrum for borgerskabets ideer og moder, og moderne spredtes ofte herfra til resten af landet. Ikke bemærkelsesværdigt var det den dragt, der kom fra hovedstadsområdet som i takt med spredningen af den rette reformatoriske ånd og medtog den rette danske protestantiske stænderdragt.

Trods den tydelige ensretning i stænderdragtens udseende finder vi forskelle i brugen af den de enkelte egne imellem. Skiftematerialet for det sjællandske og skånske byer er mere fyldigt i perioden ca. 1620-50 end for 1500-tallet. I skånske og sjællandske byer som Ystad, Malmø, Helsingør, Vordingborg, Kalundborg, Køge, Holbæk og Næstved ser vi ikke de store lokale udsving udover at især Malmøs kvinder er noget mere velklædte både i forhold til dragternes antal og kvalitet end deres medborgersker i de andre byer, men den dominerende farve er sort alle steder.

Der omtales ingen kulørte kåber i skiftematerialet fra nogen af byerne, skifterne viser en hovedvægt af sorte kåber og en mindre del der ikke er farveangivne. Også de øvrige dragtdele med undtagelse af hovedtøjerne er fortrinsvis sorte, men der omtales også mange kulørte skørter. De kulørte dragtdele ses næsten udelukkende hos den bedrestillede del af byboerne, og fordelingen af kulørte og sorte dragter fordeler sig således at de jævne kvinder kun efterlader sig et fåtal dragter, der næsten alle udelukkende er sorte, mens overklassen efterlader sig flere dragter, der tæller både sorte og kulørte dragtdele.

Hovedtøjerne i periodens skifter beskrives som "sæt" og bestod af en opsætning af lærredslin, hat og derover hvid lærredshue eller senere i perioden sort stofhue. De røde underhuer båret sammen med hueklæder/hovedklæder, der fandtes i 1500-tallets skifter er forsvundet og altså erstattet af nye hovedtøjsformer.

Mens de sjællandske og skånske skifter ikke viser mærkbare forskelle, så spores i de fynske skifter noget større forskelle fra det skånske og sjællandske skiftemateriale. I skifter fra fynske købstæder som Nyborg, Odense, Middelfart og Rudkøbing omtales i 1620'erne og -30'erne blandt hovedtøjerne jævnligt "sjællandske sæt" og huerne kaldes lue til forskel for hue på Sjælland. Sidstnævnte skal blot tilskrevet en dialektisk variation, men betegnelsen sjællandske sæt finder man selvsagt aldrig i sjællandske skifter. Præcist hvad betegnelsen dækkede, er ikke klart, måske henvises til snittet, måske formen på tindingsbuer og/eller puld. Med sjællandske sæt kan også henvises til sættenes materiale, jvf. engelsk kåbe, der ikke henviste til en kåbe af et særligt engelsk snit, men blot en kåbe af engelsk klæde. Eksempelvis omtales i et skifte fra 1633 bleget sjællandsk lærred.

En anden meget markant forskel er dragternes farver. I Skåne og på Sjælland var som sagt den vanligste farve sort, men på Fyn derimod er den vanligste farve brunt i skifterne fra 1600-årenes første halvdel. Her synes de lavere stænder næsten ikke at have været i besiddelse af sort tøj men derimod brunt tøj, mens de sorte dragter ses blandt de der var så velstillede, at de havde flere dragter at vælge mellem.

Dette betød i praksis, at enhver skånsk og sjællandsk borger- eller bykvinde med respekt for sig selv var i besiddelse af mindst én sort dragt og at sort dragt til kirkegang var mere eller mindre obligatorisk for bybefolkningen på Sjælland uanset stand. For de dårligste stillede, der kun var i besiddelse af en enkelt sort dragt, kunne den både fungere som hverdagsdragt og kirkegangsdragt, mens kulørt tøj kun fandtes hos de, der var velhavende nok til at have mange dragter at vælge imellem.

På Fyn derimod måtte kvinderne være af en hvis stand for at eje en sort stænderdragt, for flertallet der kun havde få dragter havde i stedet typisk en brun dragt, som man dermed også har kunnet gå til kirke i, og sort dragt til kirkegang betragtedes altså ikke som obligatorisk der.

Eller med andre ord: mens man på Fyn ikke lagde vægt på at være i besiddelse af mindst én sort dragt og kunne gå til kirke i brunt, så havde man i Skåne og på Sjælland mindst én sort dragt, der også kunne udgøre det for en stænderdragt.

Denne forskel ses imidlertid ikke i epitafierne mellem Fyn og Sjælland-Skåne, for her ses det fynske borgerskab netop i præcis samme sort-hvide dragter som på epitafierne i Skåne og på Sjælland. Forklaringen er at epitafierne netop afbilder byernes højeste sociale lag – den gruppe der netop brugte stænderdragten. Epitafierne overalt i landet var selvsagt opsat af landets absolut mest velhavende folk, og på disse ser man den obligatoriske sorte kirkegangsdragt/stænderdragt over alt i riget.

KONKLUSION OG SAMMENFATNING

For at komme med nogle konkluderende bemærkninger så er det tydeligt at stænderdragten er en form for national dragtskik der bliver til i tiden omkring reformationen.

Trods denne nationale ide er det også tydeligt at den i den første lange tid har størst udbredelse i Østdanmark og der den mest konsekvent benyttes. Bestemte grupper over hele landet benytter den fra begyndelsen og det er selvfølgelig af hustruerne til de til reformationen særligt tilknyttede, eksempelvis præste- og degnekoner, hustruer til lektorer osv.

Det er først næsten 100 år efter dens første opkomst at den begynder at få det udtryk der var ønsket, at borgerskabet overalt i riget Danmark-Norge ikklædte sig national dragt.

Et spredningsmønster fra øst til vest kan ses op igennem tiden, men dette er egentligt ikke overraskende. Malmø var reformationens vugge, og derfra spredtes den til resten af landet. Det er derfor i ikke bemærkelsesværdigt at man netop her dyrkede de nye ideer i særdeleshed. Og Malmø var modecentrum sammen med København, de moder der skabtes her spredte sig naturligt til provinserne og storbyerne andre steder i landet efter et stykke tid. Den borgerlige stænderdragt/højtidsdragt der var blevet et modehit i Østdanmark spredte sig også med de reformatoriske ideer til resten af landet.

Som man kan se af eksemplerne så opfandt Nationalromantikken hverken ideen om en national dragt eller national identitet. En nationaldragtstanke var allerede formuleret og effektiviseret med reformationens frontførere. I en periode med stigende borgerlig selvbevidsthed og religiøs vækkelse kom en national dragtskik til at spille en væsentlig rolle i markeringen af tilhørsforholdet til det protestantiske, borgerlige og nationale rigsfællesskab.

Nationalromantikken hverken opfandt nationaldragt eller national identitet. En nationaldragtstanke var allerede formuleret og effektiviseret med reformationens frontførere. I en periode med stigende anti-svenskhed, borgerlig selvbevidsthed og religiøs vækkelse kom en national dragtskik til at spille en væsentlig rolle i markeringen af indenlandsk versus udenlandsk og i markeringen af tilhørsforholdet til det protestantiske, borgerlige og nationale rigsfællesskab. Regional og lokal skik og sædvane, forsinkelser i optaget af moder hos overklassen spillede en rolle for udformningen af dragtskik allerede længe inden, men det var med reformationen at dragten blev tænkt ind i en større national retorik, der omfattede sprog, materielt udtryk og kulturelt tilhørsforhold.

KILDER OG LITTERATUR

UTRYKTE KILDER

Malmø stadsarkiv: Malmö stad rådhusrätt och magistrat (Malmø rådstue): *Alaa: Domböcker: 1560-75, 1587-92, 1593-97, 1597-1600, 1601-04.*

Malmø stadsarkiv: Malmö stad rådhusrätt och magistrat (Malmø rådstue): *A4: Rådsstueprotokol (stadsbok):*

Malmø stadsarkiv: Malmö stad rådhusrätt och magistrat (Malmø rådstue): *A2da: Børnebog/ Formynderskapsförordnanden: 1: 1607-1655.*

Malmø stadsarkiv: Malmö stad rådhusrätt och magistrat (Malmø rådstue): *FIIa: Bouppteckningar (skifter): 1: 1546-57, 2: 1558-59, 3: 1560-62, 4: 1563-64, 5: 1566-69, 6: 1571-77, 7: 1578-81, 8: 1582-1589, 9: 1590-91, 10: 1592-93, 11: 1594-95, 12: 1597-99, 13: 1600-02, 14: 1603-07.*

Malmø stadsarkiv: Malmö stad rådhusrätt och magistrat (Malmø rådstue): *Privatarkiver: Einar Baggers Samling: Familjelappar.*

Rigsarkivet (former Landsarkivet for Sjælland): Helsingør byfogedarkiv: *Skiftedokumenter: E-114: 1556-1767.*

Rigsarkivet (former Landsarkivet for Sjælland): Helsingør byfogedarkiv: *Skifteprotokoller: 1: 1571-1583, 2: 1583-1592, 3: 1592-1598, 4: 1599-1603, 5: 1603-1610.*

Rigsarkivet (former Landsarkivet for Sjælland): Helsingør byfogedarkiv: *Helsingør tingbog B1-7: 1571-75, B1-8: 1576-80, B1-9: 1581-82, B1-10: 1583-86, B1-11: 1587-92, B1-12/13: 1592-93, B1-14/15: 1593-95, B1-16/17: 1596-98, B1-18: 1598-99, B1-19/20: 1599-1601, B1-21: 1601-03, B1-22: 1603-04.*

TRYKTE KILDER OG LITTERATUR

Aakjær, Jeppe: *Steen Steensen Blichers Livs-Tragedie i Breve og Aktstykker*, bd. 1-2. København, 1903-04.

Adrian van de Venne: *"Drawing Album 1620-26"* (uden titel). British Museum, reg. Nr. 1978,0624.42.41.

Andersen, Ellen: *Danske bønders klædedragt*. Carit Andersens Forlag, Kbh. 1960.

- Arnold, Janet: *Patterns of Fashion 4: The Cut and Construction of Linen Shirts, Smocks, Neckwear, Headwear and Accessories for Men and Women c. 1540-1660*. With additional material by Jenny Tiramani and Santina M. Levey. MacMillan, London, 2008.
- Begtrup, Holger: *Det danske folks historie i det 19. århundrede*, bd. 1-2. Kbh. 1909.
- Bergman, Eva: *Nationella Dräkten, En studie kring Gustaf III:s Dräktreform 1778*. Nordiska Museets Handlingar 8, Stockholm, 1938.
- Blicher, Steen Steensen: *Skizzer og bladartikler af St. St. Blicher*. København, 1839.
- Dahl, Camilla Luise: Borgerdragten i 1600-årenes Næstved og Vordingborg. *Liv og Levn*, nr. 24, 2010. Næstved Museum, 2010.
- Dahl, Camilla Luise: Fra barokhue til flæsekappe til egnshovedtøj? Det bornholmske hovedtøj nølle. *Dragtjournalen*, årg. 2, nr. 3, 2008, s. 70-87, 2008.
- Dahl, Camilla Luise: Et købmandsvarelager fra 1600-tallets Næstved. *Historisk Samfund for Præstø amt*, årg. 2009 (a), p. 21-42.
- Dahl, Camilla Luise: Huffer til deris hoffueder: Sen-renæssancens kvindehuer, ca. 1560-1630. *Dragtjournalen* 3, 2008, p. 21-52.
- Dahl, Camilla Luise: *Register og uddrag af Vordingborg Byfoged: Skifteprotokol og skiftedokumenter 1574-1700*. Slægtsforskerforeningen for Vordingborg og Omegn. 2009 (b).
- Dgk = Danmarks gamle Købstadslovgivning*. Bd. I-V. Udg. ved Erik Kroman for Det danske Sprog- og Litteraturselskab. Rosenkilde og Bagger, 1951-61.
- Dglm = Danmarks Gilde- og Lavsskraer fra Middelalderen*. Bd. I - II. Udg. ved C. Nyrop for Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. Gad, 1895-1904, rep. Dansk Historisk Håndbogsforlag, 1977.
- Dübeck, Inger: *Kvinder, familie og formue*. Museum Tusulanum, Kbh. 2003.
- Frandsen, Karl-Erik & Jens Chr. Vesterskov Johansen (red.): *Da Østdanmark blev Sydsverige: Otte studier i dansk-svenske relationer i 1600-tallet*. Red. Karl-Erik Frandsen & Jens Chr.V. Johansen. Lund Universitet, 2003.
- Frøsig, Hanne: I fløjel eller vadmæl. I: *Dagligliv i Danmark 1620 - 1720*. Red. Axel Steensberg. Kbh. 1969.
- Fussing, Hans H. Skifteværnet på sjællandske lovs område og bobrud og førlov på Møn i 1600-tallet. *Historisk Tidsskrift*, bd. 11, 3. rk. 1950, p. 210-234.

Grell, Ole Peter: *The Scandinavian Reformation: From Evangelical Movement to Institutionalisation of Reform*. Cambridge University Press, 1995.

Hans Weigel: Habitus Praecipuorum Populorum ... das ist Trachtenbuch 1577. Johann Görllin den Äldre, Ulm, 1577. British Museum, reg. Nr. 1871,1209.3214.

Nordin, Jonas: *Ett fattigt men fritt folk - Nationell och politisk självbild i Sverige*. Stockholms Universitet, 2000.

Helsingør stadsbog 1549-56. Rådstueprotokol og bytingbog. Udg. ved Erik Kroman af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. Copenhagen, 1971.

Helsingør stadsbog 1554-1555, 1559-1560 og 1561-1565. Rådstueprotokol og bytingbog. Udg. ved Karen Hjort i samarbejde med Erik Kroman af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. Copenhagen, 1981.

Jacobsen, Grethe: *Kvinder, køn og købstadslovgivning 1400 – 1600. Lovfaste mænd og ærlige kvinder*. Det Kongelige Bibliotek og Museum Tusulanums Forlag, Kbh. 1995.

Jeppesen, Leon (red.): *A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia*. Odense University Press, 2000.

Kjøbenhavns Diplomatarium. Samling af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Kjøbenhavns ældre Forhold før 1728. Udg. af O. Nielsen. Copenhagen 1872–1887.

Kongelige rescripter, resolutioner og collegialbreve for Danmark og Norge. Vol. I–III. Ved Laurids Fogtman. Gyldendal, Kbh. 1786–1806.

Lorenzen, Erna: *Folks tøj i og omkring Århus 1675-1850*. Jysk Selskab for Historie – Universitetsforlaget i Aarhus. Århus, 1975.

Lund, E. F. S.: *Danske malede Portrætter*. Bd. I–XII. Græbes Bogtrykkeri, Københan, 1903.

Malmø rådstueprotokol (stadsbok) 1503-1548. Udg. ved Erik Kroman i samarbejde med Leif Ljungberg og Einar Bager af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. Copenhagen, 1965.

Malmø skifter. Vol I: Bofortegnelser 1546-1559. Udgivet ved Einar Bager. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, Copenhagen, 1977.

Malmø skifter. Vol. II: Købmandsregnskaber 1537-1559. Udg. ved Einar Bager af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. Kbh. 1978.

Malmø stadsbog 1549-1559. Rådstuerettens, bytingets og toldbodrettens protokol. Udg. ved Einar Bager af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. Copenhagen, 1972.

Malmø Tingbøger, 1577-83 og 1588-90. Udg. ved Leif Ljungberg og Einar Bager i samarbejde med Erik Kroman af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. Copenhagen, 1968.

Motyl, Alexander J: *Encyclopedia of Nationalism*, Volume II. Academic Press, 2001.

Olrik, Jørgen: *Borgerlige Hjem i Helsingør for 300 Aar siden.* Østifternes Historisk-Topografiske Selskab. Kbh. 1903.

Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer. Del 1-4. Stockholm, P.A. Norstedt & söner 1927-39.

Riis, Thomas: *Should Auld Acquaintance Be Forgot.* Scottish-Danish Relations c. 1450-1707. Vol.I-II. Odense University Press, Odense, 1988.

Ringgaard, Maj: 'To par strixstrømper oc en nattrøie naccarat'. Filtede og strikkede tekstiler fra omkring år 1700, fundet i københavnske byudgravninger – og sammenhænge mellem tekstilers farve og bevaring. Ph.d.-afhandling, Københavns Universitet, 2010.

Rublack, Ulinka: *Dressing Up. Cultural identity in renaissance Europe.* Oxford, 2010.

Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar &c. angående Sweriges rikets commerce, politie och oeconomie uti gemen, ifrån åhr 1523 in til närwarande tid. Uppå hans kongl. maj:ts nådigesta befallning giord af And. Anton von Stiernman. Del 1-5. Stockholm. 1747-66.

Scocozza, Benito: *Christian 4.s Silkeæventyr. I: Mark og menneske: Studier i Danmarks historie 1500-1800.* Skipperhoved & Landbohøistors Selskab. Ebeltoft, 2000, s. 141-154.

Shrank, Cathy: *Writing the Nation in Reformation England, 1530-1580.* Oxford University Press, 2007.

Stoklund, Bjarne: *Tingenes Kulturhistorie*, Museum Tusulanum, 2003.

Troels-Lund, Troels: *Dagligt liv i Norden i det sekstende Aarhundrede. Fjerde Bog: Klædedragt.* Kbh. 1968.

Tønnesen, Allan: *Helsingør udenlandske borgere og indbyggere: ca. 1550 - 1600.* Udg. Af Dansk Komité for Byhistorie: Byhistoriske Skrifter, bind 3, 1985.